

مرکز مدیریت حوزه علمیه خراسان
مدرسه علمیه نرجس مشهد

مقاله‌ی پایان‌نامه سطح دو (کارشناسی)
موضوع:

مالکیت فکری

از منظر فقهی و حقوقی

استاد راهنما:

سرکار خانم فاطمه لعل روشن

استاد داور:

جناب آقای علی اکبر نوبانی

پژوهشگر:

اشرف تندیس پور

تاریخ دفاع:

تابستان ۱۳۹۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده

موضوع مقاله پیش رو، مالکیت فکری از منظر فقهی و حقوقی می‌باشد. حقوق مالکیت فکری از مسائل مستحدثه‌ای است که مفهوم کنونی آن، در فقه اسلام سابقه‌ای نداشته و همگام با پیشرفت جوامع و تکنولوژی، رشد یافته است. هدف از نگارش این رساله، ترویج مقوله مالکیت فکری در بین پدیدآورندگان و استفاده‌کنندگان آثار است.

این پژوهش، پس از تبیین حقوق مالکیت‌های فکری، به بررسی دیدگاه‌های مثبت و منفی درباره‌ی مشروعیت حقوق فکری و در ادامه به بررسی فقه و قانون در مسائل مربوطه می‌پردازد. واژگان کلیدی: مالکیت فکری، حق، پدیدآورنده، اثر.

فهرست مطالب

چکیده ۱

مقدمه ۱

الف: آشنایی با مالکیت فکری

۲- پیشینه تاریخی در فرهنگ و تمدن اسلامی و ایران ۲

۳- کپی راییت در ایران ۳

ب: تبیین حقوق مالکیت‌های فکری

۱- شاخه‌های مالکیت فکری ۵

۲- شرایط کلی حمایت از آثار مورد حمایت ۵

۳- حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان ۵

۴- موارد بهره‌برداری‌های مجاز و پاسخ کیفری به متجاوزان ۶

ج: مبانی فقهی مالکیت فکری

۱- ادله مخالفان حقوق مالکیت فکری ۷

۱-۱- آیات و روایاتی که کتمان علم را نهی می‌کنند ۷

۲-۱- حرمت دریافت اجرت در طاعات ۸

۳-۱- ناسازگاری مالکیت فکری با قاعده‌ی تسلیط ۸

۴-۱- امضاء نشدن حقوق مالکیت فکری از طرف شارع ۸

۲- ادله موافقان مشروعیت مالکیت فکری ۸

۲-۱- حکم حکومتی ۸

۲-۲- تمسک به عرف و سیره عقلا ۹

۲-۳- قاعده‌ی صحت ۹

۲-۴- قاعده‌ی لاضرر ۱۰

۲-۵- حق سبقت ۱۰

نتیجه گیری ۱۰

د: بررسی و مقایسه بین مواد قانونی و نظر فقها

۱- حقوق پدیدآورندگان ۱۱

۱۱	۲- حقوق معنوی
۱۱	۳- حقوق مادی
۱۲	۴- مدت استفاده از حق مادی
۱۲	۵- اخذ جواز هدیه
۱۲	۶- حمایت اثر
۱۳	۷- موارد استفاده رایگان
۱۴	نتیجه و پیشنهاد
۱۵	فهرست منابع

مقدمه

در این پژوهش مالکیت فکری از منظر فقهی و حقوقی و پس از آن مقایسه بین آن دو در مسائل مربوط به این حقوق بررسی می‌شود.

مالکیت فکری عبارت است از خلاقیت‌های فکر و ذهن بشر که دولت در قبال آن‌ها به پدید آورندگان، حق انحصاری بهره‌برداری را برای مدت معینی به منظور جلوگیری از استفاده‌ی دیگران اعطا می‌نماید. با توجه به این که در زمان شارع مقدس، موضوعی به نام مالکیت فکری وجود نداشته است، در نتیجه مباحث فقهی نادری در این زمینه وجود دارد که آن هم در چند سال اخیر صورت گرفته است از این رو این مساله جزء مسائل نو و مستحدثه فقهی مطرح شده است.

از آن جایی که آثار و کتبی که هم از نظر حقوقی به موضوع پرداخته باشد و هم از جهت فقهی ادله موجود را بررسی کرده باشد، نادر و پراکنده است به نگارش این رساله پرداخته شد. این مقاله با این پیش فرض که حقوق مالکیت فکری هم از نظر فقهی و هم حقوقی مورد تایید است، تدوین گردیده است.

الف: آشنایی با مالکیت فکری

۱- مالکیت فکری

حقوقی را که به صاحب آن اجازه می‌دهد از منافع و شکل خاصی از فعالیت یا فکر انسان منحصراً استفاده کند حقوق مالکیت فکری می‌گویند.^۱ در خصوص به کارگیری واژه مالکیت فکری یا معنوی اختلاف نظر وجود دارد. عده‌ای به این دلیل که همه‌ی موضوعات مالکیت‌های غیرمادی، الزاماً در اثر تفکر و اندیشه ایجاد نشده و بعضی از آن‌ها نظیر سرقتی، صرفاً به لحاظ این‌که وجود مادی ندارد، به این عنوان شناخته می‌شوند، و از سویی دیگر، از آن‌جا که متعلق حق، مادی نیست اصطلاح حقوق مالکیت معنوی را ترجیح داده‌اند.^۲ در مقابل جمع زیادی از حقوقدانان، اصطلاح «حقوق مالکیت فکری» را مناسب‌تر تشخیص داده و استدلال کرده‌اند که از یک سو کلمه‌ی معنوی در لغت منتسب به معنی و مقابل مادی و صوری توصیف شده، حال آن‌که منشأ این حقوق فکر، اندیشه و تعقل انسان‌هاست و از سوی دیگر معادل دقیق فارسی برای عبارت انگلیسی (Intellectual property) مالکیت فکری است نه معنوی.^۳ این پژوهش نیز واژه مالکیت فکری را برگزیده است.

۲- پیشینه تاریخی در فرهنگ و تمدن اسلامی و ایران

از نظر تاریخی در جوامع اسلامی، تألیف و نشر را می‌توان به عنوان بارزترین مصداق آثار فکری، تلقی کرد. هرگز عالمان و اندیشمندان اسلامی، تعلیم، تألیف و نشر آثار اسلامی را به منزله‌ی یک حرفه محسوب نمی‌کردند. این طرز تلقی در آموخته‌های دینی مسلمانان ریشه داشت. آنچه در تفکر شیعه مدّ نظر بود، حرفه بودن امر تألیف و تکثیر نبود بلکه تکیه بر اصل صلاحیت علمی و اخلاقی مؤلف و رعایت اصول و ادای امانت علمی تألیف، مهم شمرده می‌شد.

شرایط و اوضاع، رفته رفته تغییر کرد. تخصصی شدن امر تألیف و خلق آثار ادبی، هنری، علمی و صنعتی و نیاز به گذشت زمان طولانی برای آفرینش آن‌ها موجب شد که آفرینندگان این آثار کم کم نسبت به آثار خود حقّ مالی مطالبه کنند زیرا مجرد حفظ حرمت عالمان و پدیدآوردن آثار فکری، شناسایی اعتبار و منزلت اخلاقی برای آنان و آثارشان، آن‌ها را ارضا نمی‌کرد.^۴ این تحولات و ظهور تکنولوژی جدید و رواج روزافزون نقض حقّ اخلاقی و معنوی صاحبان آثار و کپی و نسخه‌برداری و تکثیر

۱. ناصر کاتوزیان، حقوق مدنی اموال و مالکیت، تهران، میزان، ۱۳۷۶، ص ۲۳.

۲. نورالدین امامی، حقوق مالکیت فکری، مجله رهنمون، مدرسه عالی شهید مطهری، شماره ۲ و ۳، ص ۱۹۳.

۳. رک: ستار زرکلام، حقوق مالکیت ادبی و هنری، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۸، ص ۱۶-۱۵: علیرضا انتظاری، مالکیت معنوی، مجله بصیرت، سال دهم، ش ۳۰-۳۱، ص ۳۸: مهدی لطیفی، حقوق مالکیت معنوی، مجله معرفت، ش ۵۳، ص ۲۹: نورالدین امامی، همان، ص ۱۹۴.

۴. رک: میر قاسم جعفرزاده، مبانی فقهی مشروعیت حقوق فکری، مجله تخصصی الهیات و حقوق، بهار ۸۵، ش ۱۹، ص ۶۶.

کار دیگران در حدّ انبوه همه موجب شد که فقیهان امامیه بار دیگر با نگرش و دیدگاه دیگری سراغ این موضوع رفته، با عنوان مسائل مستحدثه، به بحث پیرامون آن بپردازند.

در ایران باستان نیز در گذشته‌های دور، حقّ پدیدآورنده‌ی آثار ادبی به دلیل قدمت بر سایر آثار فرهنگی به رسمیت شناخته شده بود و شواهد بسیاری بر این مطلب وجود دارد از مشهورترین شواهد احترام به حقوق پدیدآورنده‌ی اثر گفتار سعدی شیرازی است که در کتاب بوستان خود، رسم ادای امانت را بجا آورده و هنگام نقل قول از فردوسی نام او را ذکر می‌کند قول او را به گونه‌ای خاص در داخل گیومه می‌آورد:

چنین گفت فردوسی پاکزاد - که رحمت بر آن تربت پاک باد -:

«میازار موری که دانه‌کش است، که جان دارد و جان شیرین خوش است.»

در ایران پیش از عصر رضاشاه، هیچ‌گونه قانونی درباره‌ی پدیدآورندگان وجود نداشت.^۱ از آن زمان چندین بار قانون در این زمینه تدوین گشت، که مهم‌ترین آن در سال ۱۳۴۸ تحت عنوان «قانون حمایت حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان» یا قانون حق مؤلف به تصویب رسیده است. پس از برقراری نظام جمهوری اسلامی ایران، مسأله حقوق مالکیت فکری، به دلیل فتوای امام خمینی علیه السلام در کتاب تحریرالوسیله مبنی بر غیر شرعی بودن این حقوق، در هاله‌ای از ابهام فرو رفت. وضعیت تردید در مورد اعتبار یا عدم اعتبار حقوق پدیدآورندگان هم‌چنان ادامه داشت. تا این‌که مقام معظم رهبری دام ظلّه در طی نامه‌ای حقوق مزبور را قانونی و حقوق پدیدآورندگان را محترم شمردند.^۲ گفتنی است اخیراً سخنگوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، اعلام کرد که پیش‌نویس قانون جامع حمایت از حقوق مالکیت فکری، در حال تدوین می‌باشد که پس از تکمیل و اتمام، برای تصویب، تسلیم مراجع قانونی خواهد شد.^۳

۳- کپی رایت در ایران

با وجود قانون حق مؤلف، شاید امروز به لحاظ کمی، کمبودی در حوزه قانون‌گذاری داخلی احساس نگردد، لیکن از لحاظ کیفی، نواقص مهم و قابل توجهی وجود دارد. از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به نبود پشتوانه اجرایی برای این قوانین نام برد. قانون از حیث اجرا در ایران، به‌طور جدی و اساسی با مشکلات مواجه بوده و از آن جایی که مواد قانون مبهم و غیر صریح نوشته شده است تعیین مصادیق برای مفاد قانونی آن مختلف است. به همین علت نقض قانون کپی رایت در کشور ما بسیار زیاد بوده و به یک مسأله عادی در میان مردم تبدیل شده است.

در مورد کتب، نشریات و آثار خارجی نیز همین رویه دیده می‌شود. به عنوان مثال آن‌چه همه‌ی ما به عنوان ویندوز در کامپیوترهای شخصی خود داریم نسخه‌ی کپی شده‌ی آن می‌باشد و اصل نیست. یا نرم-

۱. علیرضا نوروزی، حقوق مالکیت فکری، تهران، نشرچاپار، ۸۱، ص ۳۱.

۲. نورالین امامی، حقوق مالکیت‌های فکری، ص ۲۱۵.

۳. حسین نوش آبادی، ۶ اردیبهشت ۱۳۹۳، شبکه دو سیما، گزارش خبری ۲۲:۳۰.

افزارهای موجود در رایانه‌ی شخصی‌مان را اگر در صدد تهیه نسخه‌ی اصل آن باشیم، باید هزینه‌ی بسیاری بالای را به شرکت مربوطه پرداخت نماییم که از قیمت تمام شده سخت‌افزار کامپیوتر بسیار بیشتر خواهد بود. این در حالی است که کشورهای عضو معاهده کپی رایت، در قبال خرید نرم‌افزارها باید هزینه‌های کلانی را پرداخت کنند و در صورت نقض قانون کپی رایت مجازات سنگینی در انتظار آن‌ها خواهد بود.^۱

پس از کش و قوس‌های فراوان، وزارت ارشاد لایحه عضویت در کپی رایت جهانی را به مجلس ارائه کرد که در صورت تصویب این لایحه در مجلس، ایران عضو این کنوانسیون و ملزم به رعایت قانون کپی رایت درباره‌ی محصولات خارجی خواهد شد. این طرح موافق و مخالفانی دارد. خلاصه نظرات مخالفان این چنین است که در شرایط موجود و با توجه به تحریم‌هایی که ارائه خدمات به ایران را محدود کرده‌اند، پذیرش این پیمان می‌تواند به منزله‌ی اضافه شدن قفلی دیگر بر قفل‌های موجود بر سر راه انتقال دانش و فناوری به کشور باشد. در نتیجه با پیوستن به معاهداتی از این دست در کشور ما نتیجه‌ای جز خود تحریمی و از بین بردن مسیر پیشرفت در شرایط موجود را ندارد. در خلاصه نظرات موافقان نیز می‌خوانیم: لازمه پیشرفت و پویایی در این عصر، ارتباط صحیح با کشورهای دیگر دنیا و احترام به قوانین بین المللی است. مادامی که ما پذیرش قوانین بین المللی سر باز زنیم، عملاً از بارور شدن بسیاری از ظرفیت‌ها و استعدادهای جوانان‌مان جلوگیری می‌کنیم. شایسته آن است به جای آن که صبر کنیم تا شرایط موجود ما را وادار به تسلیم و نرمش در برابر فشارهای کند، خود ابتکار عمل را به دست بگیریم و زمینه را برای اجرای صحیح قانون کپی رایت فراهم کنیم.^۲

یکی از مهم‌ترین علت‌های عدم الحاق ایران به معاهدات کپی رایت تاکنون پاسخ استفتایی است که از مقام معظم رهبری^{دام‌الله} شده است. ایشان مرقوم داشته‌اند: «حق تألیف درباره‌ی مؤلفین و مصنفین داخل کشور امری منطقی و شرعی است، لکن انعقاد قرارداد متقابل این حق (کپی رایت) را با کشورهای دیگر در حال حاضر مفید و به مصلحت نمی‌دانم بلکه به ضرر و برخلاف مصلحت می‌دانم».^۳

۱. خبرگزاری دانشجویان ایسنا، دوشنبه ۲۸ مهر ۱۳۹۳، ساعت ۱۳:۲۶، www.isna.ir/

۲. رک: وکالت آنلاین، نظرات موافقان و مخالفان قانون کپی رایت، دکتر سید عباس حسینی ۲۵ تیر ۱۳۹۴، ۱۰:۳۵؛ <http://ht.vekalatonline.ir/>؛ شهروند نیوز، خبر منتشر شده در ۲۳ خرداد ۱۳۹۴، شماره ۵۸۶، ساعت ۱۴:۳۰؛ <http://shahrvand.newspaper.ir/>؛ پایگاه خبری تعامل نیوز، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۱، ۱۰:۱۰؛ <http://taamolnems.ir/>؛ راسخون، ۳ اردیبهشت ۱۳۹۱، ۹:۲۰؛ <https://rasekhoon.net/>

۳. پاسخ دفتر مقام معظم رهبری به نامه‌ی وزیر ارشاد که حاوی فتوای معظم له بود. ۱۳۷۳/۱۰/۲ به نقل از مرتضی چیت سازان، رساله دکتری، در موضوع حقوق مالکیت‌های فکری، دانشکده الهیات دانشگاه تهران، ۱۳۵۷، ص ۶۳.

ب: تبیین حقوق مالکیت‌های فکری

۱- شاخه‌های مالکیت فکری

الف) مالکیت صنعتی: این حقوق به حمایت از مخترعان از طریق اعطای مالکیت به ابداعات‌شان می‌پردازند و شامل حق اختراعات، طرح‌های صنعتی، علائم تجاری و... می‌شود.

ب) مالکیت ادبی و هنری: که شامل تمامی حقوق مادی و غیرمادی شناخته شده برای پدیدآورنده‌ی یک اثر فکری است.^۱ حق تالیف برجسته‌ترین مصداق حقوق آفرینش‌های ادبی و هنری است از این رو حقوق مالکیت‌های ادبی و هنری را حق مؤلف نیز می‌گویند.

۲- شرایط کلی حمایت از آثار مورد حمایت

آثاری که در این راستا مورد حمایت قانون قرار می‌گیرند عبارتند از:^۲

الف) آثار نوشتاری؛ ب) آثار سمعی و بصری؛ ج) آثار رادیویی و تلویزیونی؛ د) آثار سینمایی؛ و) آثار موسیقی و صوتی؛ ه) آثار تجسمی، مانند مجسمه‌سازی، سفالگری، خوشنویسی، عکاسی، گرافیک، معماری و صنایع دستی؛ ی) آثار فنی که جنبه‌ی ابداع و ابتکار داشته‌باشد؛ مانند نرم‌افزارهای یارانه‌ای. این آثار باید دارای ویژگی و شرایطی باشند، از جمله: اصالت، محسوس بودن شکل، مالیت داشتن اثر و چاپ یا اجرای آن برای نخستین بار در ایران صورت گرفته باشد.

۳- حقوق مادی و معنوی پدیدآورندگان

از حق مادی به عنوان حق مالی یا اقتصادی نیز یاد می‌شود چرا که منفعت مالی حاصل از اثر را متعلق به پدیدآورنده می‌داند. حقوق مادی اقسامی دارد: الف) حق نشر و تکثیر؛ ب) حق اجرا، عرضه و خواندن اثر برای عموم ج) حق ترجمه؛ یعنی هیچ‌کس بدون اجازه پدیدآورنده حق ترجمه اثر او را ندارد. حق پخش اثر از طریق (صدا و تصویر و...); حق ضبط اثر و تهیه فیلم؛ ه) حق تولید اثر سازگار یا حق تلفیق. از ویژگی‌های حقوق مادی نیز، موقتی بودن آن و همچنین قابل نقل و انتقال دادن آن به غیر است.^۳

حق معنوی از جمله حقوقی است که ارتباط ویژه‌ای با شخصیت پدیدآورنده دارد^۴ و مربوط به مسائل مالی و اقتصادی نمی‌شود بلکه امتیازاتی غیر مالی است. حقوق معنوی دارای انواعی است: الف) حق حرمت نام و عنوان پدیدآورنده؛ ب) حق تصمیم‌گیری در مورد انتشار اثر؛ ج) حق حرمت و تمامیت اثر. از ویژگی‌های حقوق معنوی نیز می‌توان غیر قابل انتقال بودن و محدود نبودن به زمان و مکان را نام برد.

۱. رک: ستار زرکلام، حقوق مالکیت ادبی و هنری، تهران، سمت، ۱۳۷۸، ص ۵.

۲. ماده‌ی ۲ قانون حمایت از مؤلفان، مصنفان و هنرمندان؛ متن کامل این قانون در بخش ضمیمه خواهد آمد.

۳. ماده‌ی ۱۲ تا ۱۴.

۴. رک: جواد عربیان، چشم انداز فقهی و حقوقی مالکیت‌های فکری با تأکید بر دیدگاه فقهی امام خمینی، تهران، پژوهشکده‌ی امام خمینی ره و انقلاب اسلامی، معاونت پژوهشی، ص ۱۱۰.

۴- موارد بهره‌برداری‌های مجاز و پاسخ کیفری به متجاوزان

در ایران استفاده مادی از اثر به منظور مقاصد علمی، آموزشی، فنی و تربیتی در حدود متعارف و نیز نسخه‌برداری برای استفاده شخصی مجاز شمرده شده است.^۱

در قانون کسی که اثر دیگری را با نام خودش انتشار دهد، به مجازات حبس محکوم می‌شود. همچنین کسی که اثر پدیدآورنده را بدون اجازه وی حتی با نام پدیدآورنده چاپ کند نیز مجازات حبس دارد. در مورد اثر ترجمه‌ای نیز به همین صورت می‌باشد.^۲

^۱. مواد ۱۱-۱۰-۹-۸-۷ در قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان و هنرمندان به موارد استفاده مجاز اشاره کرده است.

^۲. رک: حمید آینی، حقوق آفرینش‌های فکری، تهران، حقوقدان، ۱۳۷۵، ص ۱۸۴-۱۸۰.

ج: مبانی فقهی مالکیت فکری

حقوق مذکور از مسائل تقریباً جدید است که فقهای معاصر آن را تحت عنوان مسائل مستحدثه مطرح کرده‌اند. در دهه‌ی اخیر، عده‌ای از فقهای شیعه نیز، به زوایایی از محتوای مالکیت‌های فکری اشاره‌ای کرده‌اند. عده‌ای از ایشان مشروعیت حقوق مالکیت فکری را مورد تردید قرار داده و نفی می‌کنند^۱، در برابر جمعی دیگر از فقهای معاصر معتقدند که این حقوق منشأ شرعی داشته و در مشروع بودن آن‌ها تردیدی نیست.

۱- ادله مخالفان حقوق مالکیت فکری

۱-۱- آیات و روایاتی که کتمان علم را نهی می‌کنند

در آیات و روایات کتمان کنندگان علم، به لجام گسیختگانی از آتش همانند شده و یا بدترین آفرینندگان خداوند شمرده شده‌اند. در حدیث نبوی آمده است: «مَنْ سُئِلَ عَنْ عِلْمٍ يَعْلَمُهُ فَكْتَمَهُ الْجَمُّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ»^۲ هرکسی دانشی را بداند و آن را کتمان کند روز قیامت با افساری از آتش آورده می‌شود. و نیز حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «الْعُلَمَاءُ إِذَا فَسَدُوا هُمْ الْأَبَاطِيلُ الْكَاتِمُونَ لِلْحَقَائِقِ» دانشمندان فاسد، بدترین آفریدگان خداوند همان‌ها که باطل را اظهار و حقایق را کتمان می‌نمایند و سپس فرمود که آیات سوره ۱۶۰ و ۱۵۹ بقره درباره‌ی اینان نازل شده‌است.^۳

فتوحی درینی حقوقدان معاصر لبنانی معتقد است که مگر پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله مهریه زنان را تعلیم برخی آیات قرآن قرار نداده است؟ صداق باید مال باشد در حالی که تعلیم قرآن طاعت و عبادت است و نیاز به تلاش فکری و زحمت علمی پژوهشی ندارد بنابر این تلاشی که برای آموزش قرآن به عمل می‌آید از دیدگاه پیامبر صلی الله علیه و آله ارزش مالی دارد. زحمت معلم قرآن با مبتکر و محقق و مولد فکری و علم جدید، قابل مقایسه نیست و اگر تعلیم و آموزش علم، مقوم مالیت باشد به طریق اولی، اختراع، تولید فکر و اندیشه علمی بی‌سابقه، مقوم مال بودن است و انصاف و عدل اسلامی ایجاب می‌نماید که صاحبان و پدیدآوردگان آثار فکری از حقوق مادی و معنوی خویش بهره‌مند گردند.^۴

۱. روح الله موسوی خمینی، تحریر الوسیله، قم، دارالمکتبه العلمیه، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۶۵۲؛ فصلنامه رهنمون، استفتائات و نظرات فقهی و حقوقی پیرامون مالکیت فکری، تهران، پاییز ۱۳۷۱، ص ۲۷۱.

۲. مسند احمد بن حنبل، ج ۲، ص ۴۹۹؛ به نقل از عباس یزدانی، حق مؤلف در اندیشه فقهای معاصر امامیه، فصلنامه کتاب‌های اسلامی، س ۳، ش ۹، ص ۵۰.

۳. احمد بن علی طبرسی، الاحتجاج، تهران، دارالاسوه، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۲۶۴.

۴. رک: رضا موسوی، حق تألیف در حقوق اسلامی، مجله مطالعات اسلامی، ش ۶۴، تابستان ۸۳، ص ۱۴۵-۱۴۳.

۱-۲- حرمت دریافت اجرت در طاعات

در شیعه همانند اهل سنت، نسبت به اخذ اجرت در برابر ایتان واجبات شرعی حساسیت و سخت-گیری خاصی شده تا جایی که طبق تصریح برخی از فقهای شیعه^۱ کاری که شرعاً انجام آن بر فردی واجب باشد، اجرت گرفتن برای آن کار، صحیح نیست. از همین روی اخذ اجرت بر انجام عبادات و اعمال دینی واجب مثل امامت و خطبه جمعه، تعلیم قرآن و... جایز نیست و قصد قربت و طاعت و اخلاص در آن شرط می‌باشد.

۱-۳- ناسازگاری مالکیت فکری با قاعده‌ی تسلیط

بر اساس قاعده‌ی تسلیط^۲ وقتی انسان کتاب یا کالایی را خریداری می‌کند مال او محسوب می‌شود و او حق دارد در مال خود هر نوع تصرف، مثل تقلید و انتشار و... را داشته باشد. قول به عدم جواز تقلید و نشر و دیگر تصرفات مستلزم آن است که سلطه‌ی فرد از مالش قطع شود. در صورتی که به موجب قاعده تسلیط انسان بر مال خودش تسلط و حق هر نوع تصرف در مال خویش را دارد. حضرت امام خمینی^۳ با استناد به همین قاعده (النَّاسُ مُسَلِّطُونَ عَلَىٰ أَمْوَالِهِمْ) مشروعیت این حقوق را نفی کرده و فرموده‌اند: «چنین حقی در شریعت مقدسه ثابت نیست» ایشان با ارائه چنین نظریه‌ای، منشأ تحولات تاریخی در حقوق پدید آورندگان آثار شدند.

۱-۴- امضاء نشدن حقوق مالکیت فکری از طرف شارع

برخی از فقها چنین استدلال می‌کنند که شارع با وجود زمینه‌های اعتبار مالکیت فکری در زمان خود، از اعتبار و ذی حق بودن پدیدآورنده سخنی نگفته‌است و همین امر نشان می‌دهد که مالکیت فکری را به رسمیت نشناخته‌اند.^۳ آیت الله صافی گلپایگانی^۴ از کسانی است که برای رد مشروعیت حقوق فکری از این دلیل استفاده کرده‌اند.

۲- ادله موافقان مشروعیت مالکیت فکری

۲-۱- حکم حکومتی

نظریه حکم حکومتی [ولایت فقیه] که مشابه به منطقه فراغ شهید صدر^۵ است، با توسعه مبنای «احکام حکومتی عبارت است از فرمان‌ها و دستورالعمل‌های جزئی، وضع قوانین و مقررات کلی و دستور اجرای احکام و قوانین شرعی که رهبری مشروع جامعه، با توجه به حق رهبری که از جانب خداوند متعال

۱. رک: جعفر سبحانی، مصادر فقه الاسلامی منابع، جامع فقه اهل بیت، بی تا، ص ۳۴۵؛ ابوالقاسم خویی، مصباح الفقاهه، دآوری، ۱۳۷۷، ص ۱۲۲.

۲. پیامبر اکرم^ص: «الناس مسلطون علی اموالهم» محمدباقر مجلسی، بحارالانوار، قم، موسسه الوفا، ج ۲، ص ۲۷۲.

۳. مجله رهنمون، استفتائات و نظرات فقهی و حقوقی پیرامون مالکیت فکری، ص ۲۰۸.

یا معصومان علیهم السلام به وی تفویض گردیده است و با لحاظ مصلحت جامعه صادر می‌کند.^۱ آیت الله صافی گلپایگانی دام ظلّه و امام خمینی رحمتهما الله، در عین این که از مخالفان مشروعیت حقوق مالکیت فکری و معنوی هستند، صدور حکم حکومتی را، راه حلی برای ثبوت شرعی این حقوق می‌دانند.

۲-۲- تمسک به عرف و سیره عقلا

در عرف عقلا یکی از حقوق قابل احترام، حقوق فکری مؤلفان و مصنفان و مبتکران است. هم تشخیص این حق و هم ارزیابی آن با عرف است. منظور از سیره عقلا در عقلانی بودن روش‌هایی است که عقلا در حقانیت آن‌ها به کار می‌برند. مثل رجوع جاهل به عالم، جواز اخذ به ظاهر کلام، ضرورت حکومت، لزوم سرپرستی کودکان و سفیهان و...^۲ با توجه با این که از سوی شارع مقدس بنای عقلا و عرف، جهانی بوده و در باب معاملات بر عکس بخش عبادات مورد منع و ردع قرار نگرفته و اصولاً کار شرع وضع احکام است و تشخیص و تطبیق غالب موضوعات و مصادیق آن به عهده‌ی عرف و مکلفان است، نتیجه می‌گیریم که حقوق مالکیت معنوی مشروع بوده و مورد تأیید تاریخ است. چراکه جهان شمول بودن این حقوق، به گونه‌ای که ۱۸۰ کشور آن را پذیرفته و قراردادهای متنوعی در حمایت از آن منعقد شده‌است. خردمندان و نخبگان کشورهای گوناگون جهان مسلمان و غیر مسلمان به حمایت از آن برخاسته و آن را تأیید نموده‌اند.

۲-۳- قاعده‌ی صحت

با اصل یاد شده به صحت قراردادی مشکوک الصحه حکم می‌کنند و گاه قراردادی که در فقه نام و عنوان خاصی ندارد و نیز قراردادهای جدید را صحیح می‌دانند. مثلاً ضمن تردید نداشتن در عقدیت قراردادهایی هم‌چون بیمه، قرارداد مؤلف کتاب یا ناشر و مخترع و کاشف با صاحب کارخانه یا کسی که می‌خواهد از اختراع استفاده کند شک داریم که آیا قرار دادها و عقود یادشده مورد تأیید شارع‌اند یا نه، لذا با توجه به وجود عموماتی هم‌چون «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» و حدیث «وَالْمُؤْمِنُونَ عِنْدَ شُرُوطِهِمْ» به صحت عقود یادشده حکم می‌شود. با توجه به این که بنای عقلا مورد امضاء و رضای شارع است، هر جا که در عاقلانه بودن کاری (از جمله حقوق مالکیت فکری) شک کنیم، با تمسک به اصل صحت عقلایی بودن آن نتیجه گرفته می‌شود.^۳

^۱ سیف الله صرامی، احکام حکومتی و مصلحت، تهران، عبیر، ۱۳۸۰، ص ۴۷.

^۲ محمود اصغری، بنای عقلا، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۷۰، زمستان ۸۴، ص ۶.

^۳ رک: عباسعلی سلطانی و مرتضی رحیمی، مبانی فقهی مالکیت معنوی در فقه شیعه، مجله مطالعات اسلامی، ش ۷۳، ۱۵۹-۱۶۰.

۲-۴- قاعده‌ی لاضرر^۱

برخی از فقها از قاعده‌ی لاضرر به عنوان مهم‌ترین دلیل بر لزوم جبران خسارت فکری یاد کرده‌اند. با توجه به آنچه گذشت، برخی معتقدند بهره‌برداری از نتایج کار فکری مؤلف، هنرمند، مخترع و هر تولیدکننده‌ی فکری دیگر، مصداق بارز اضرار به غیر به شمار می‌رود و طبق قاعده‌ی «لاضرر» ممنوع است.

۲-۵- حق سبِق

با استفاده از حدیث «هرکس پیشی بگیرد بر آنچه که کسی قبلاً به آن پیشی نگرفته است، وی به آن سزاوارتر است»^۲ از آن جا که صاحبان آثار برای تولید آثار خود زحمت کشیده و پیش از دیگران موفق به تولید فکری شده، نسبت به دیگران احق و سزاوارترند.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گذشت، یقیناً نمی‌توان عدم مشروعیت این حقوق را نتیجه گرفت. به نظر می‌رسد بهترین شیوه توجه مشروعیت این حقوق، تمسک به سیره و بنای عقلا باشد. از سوی دیگر، بر فرض این-که دلیل سیره و بنای عقلا را نیز، به عنوان دلیلی بر اثبات مشروعیت این حقوق کافی ندانیم، از باب حکم حکومتی بتوان شرعیت این حقوق را نتیجه گرفت و آن را لازم‌الاتباع دانست.

^۱. لا ضرر ولا ضرار فی الاسلام، مرتضی انصاری، رسائل فقهیه، جزء ۲۳، ص ۱۱۲.

^۲. احمد بن حسین بیهقی، السنن اکبری، دارالفکر، بی تا، ج ۶، ص ۱۴۲.

د: بررسی و مقایسه بین مواد قانونی و نظر فقها

چندین ماده از این قانون را که از پرکاربردترین آنهاست انتخاب کرده و به تطبیق مفاد قانونی آنها با موارد فقهی مربوط به آن می‌پردازیم قابل ذکر است که آیت الله سیستانی^{مدظله العالی} در تمامی موارد حق مؤلف و مسائل مربوطه مقلدین خود را در کشور ایران ملزم به رعایت قانون دانسته‌اند و این خود، مهر تاییدی است بر مشروعیت این حقوق و قوانین مربوطه.

۱- حقوق پدیدآورندگان

حقوق پدیدآورنده شامل حق انحصاری نشر، پخش و عرضه و اجرای اثر و حق بهره‌وری مادی و معنوی از نام و اثر اوست. ماده قانونی موجود دچار ابهام می‌باشد چرا که اولاً: تعریفی از حق معنوی و یا همان حق اخلاقی نشده، ثانیاً: لفظ پدیدآورنده دچار اجمال می‌باشد.

اکثر آیات عظام^۱ (به جز امام خمینی^{علیه السلام} و آیت الله صافی گلپایگانی^{دام ظلّه}) با استناد به ادله سیره و عرف عقلا، اصل کلی حرمت تصرف در مال دیگری بدون اذن وی و هم‌چنین حرام بودن ظلم از نظر عقل و شرع، حق طبع و نشر و ترجمه را که از موارد حقوق مادی پدید آورنده است، مختص به وی دانسته‌اند هم‌چنین حقوق معنوی پدید آورنده نیز از مسائلی است که تمامی فقها آن را قبول داشته و اختلافی در آن دیده نمی‌شود.

۲- حقوق معنوی

در متن ماده ۴ این قانون می‌بینیم که از یک سو حقوق معنوی و اخلاقی پدیدآورنده را غیر قابل انتقال می‌داند و از سوی دیگر بیان می‌کند که محدود به زمان و مکان نمی‌باشد. شایسته است که این تناقض و اجمال در این ماده‌ی قانونی رفع شود. حق معنوی پدیدآورنده مورد قبول تمامی فقهاست و از این جهت اختلافی دیده نمی‌شود اما در غیر قابل انتقال بودن آن و یا محدود نبودن حق معنوی به زمان و مکان خاص از سوی ایشان سخنی به میان نیامده است که شایسته است در این زمینه نظر خود را بیان فرمایند.

۳- حقوق مادی

ماده ۵: پدیدآورنده اثرهای مورد حمایت این قانون می‌تواند استفاده از حقوق مادی خود را در کلیه موارد، به غیر واگذار کند.

۱. رک: مجله رهنمون، استفتانات و نظرات فقهی و حقوقی پیرامون مالکیت فکری، ص ۲۰۷-۲۱۳.

آیت الله مکارم شیرازی^۱، آیت الله خامنه‌ای^۲ و آیت الله سید محمد صادق روحانی^۳ در استفتائاتی که در این زمینه داشتند، حقوق مادی شخص پدیدآورنده را قابل واگذاری به غیر دانسته و از این جهت اختلافی بین فقه و قانون دیده نمی‌شود.

۴- مدت استفاده از حق مادی

ماده ۱۲ مدت استفاده از حقوق مادی پدیدآورنده را سی سال ذکر کرده است. آیت الله مکارم شیرازی موقتی بودن حق مالی پدیدآورنده را قبول داشته و معتقدند بنابر سیره عقلا پس از گذشت زمانی که عقلاً چنین حقی ساقط می‌شود، دیگر پدیدآورنده حق مالی نخواهد داشت.^۴

۵- اخذ جواز هدیه

تبصره ماده ۱۳ پاداش و جایزه را متعلق به پدیدآورنده می‌داند. از نظر آیت الله مکارم نیز با وجود مؤلف به وی و در صورت فوت، به ورثه او می‌رسد.^۵ و چنین به دست می‌آید که حق مادی قابل انتقال به دیگران است و نظر قانون هم همین‌گونه می‌باشد.

۶- حمایت اثر

با رجوع به ماده ۱۷، نام و عنوان و نشانه ویژه پدیدآورنده مورد حمایت است. این ماده ناظر بر حمایت از حق انتساب اثر است که یکی از مصادیق حقوق اخلاقی است. سید محمد شیرازی، فقیه معاصر معتقد است که اگر نام و عنوان مخصوصی را برای کتاب، مؤسسه یا روزنامه‌اش قرار دهد و عرفاً حق او شمرده شود، دیگران مجاز نیستند که از همان نام و عنوان استفاده کنند.^۶ و از مقایسه مواد قانونی و فقه می‌توان نتیجه گرفت که این ماده‌ی قانونی با موارد فقهی هیچ اختلافی نداشته و یکدیگر را تایید می‌کنند.

۱. ناصر مکارم شیرازی، استفتائات جدید، ص ۵۵۴، سؤال ۱۵۴۵

۲. سایت آیت الله خامنه‌ای، پرسش و پاسخ، س ۱۳۴۰/۳/۱۳۹۳، ساعت ۱۰:۵۰. // www.khamenei.ir

۳. محمد صادق روحانی، المسائل المستحدثة، مسایل مستحدثة، بی‌جا، مکتبه‌المجتبی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۴۳۰.

۴. ناصر مکارم شیرازی، استفتائات جدید، ص ۵۴۴، س ۱۵۴۱.

۵. استفتاء شده در تاریخ ۱۳/۵/۱۳۹۴.

۶. رک: شیرازی، محمد، الفقه کتاب الحقوق، بیروت، لبنان، ۱۹۸۹، ص ۴۲۸.

۷- موارد استفاده رایگان

در مواد ۷-۸-۱۱ موارد بهره‌برداری‌های مجاز بیان شده است. که با بررسی نظر فقهای امامیه معاصر در موارد استفاده مجاز تکثیر و نسخه‌برداری از آثار دریافتیم که: در بین فقها در این زمینه اختلاف دیده می‌شود.

بزرگوارانی هم‌چون آیت الله بهجت، آیت الله تبریزی و آیت الله فاضل لنکرانی^۱ حتی استفاده شخصی و بدون انگیزه سودجویی را بدون اجازه مؤلف و پدیدآورنده مجاز نمی‌دانند.^۱ هم‌چنین از آن‌چه در مورد فتاوی آیت الله مکارم به دست می‌آید این است که ایشان به صورت صریح استفاده شخصی به شرط عدم انتشار اثر در سطح وسیع را جایز دانسته‌اند.^۲ در نتیجه درباره استفاده مجاز دانشگاه‌ها، موسسات، کتابخانه‌ها که با مقاصد آموزشی مبادرت به نسخه‌برداری می‌کنند و هم‌چنین ذکر منبع و مأخذ از آثاری که نقل قول از آن‌ها می‌شود، رأی و نظری که مربوط به بزرگان فقیه باشد، یافت نشد. و شاید علت این امر، عرف بودن مسأله ذکر منبع و مأخذ و هم‌چنین استفاده مراکز آموزشی از آثار مربوطه به مقصود و نیت علمی، ادبی و آموزشی است نه چیز دیگر.

^۱ . تحقیقات و استفتائات واحد پاسخ به سئوالات جامعه الزهراء س، ۱۳۸۴ش، کدب/۸/۴۱/۱۰.

^۲ . رک: سایت آیت الله مکارم شیرازی، پرسش و پاسخ، ۱۳۹۳/۳/۵، ساعت ۱۱:۲۰؛ www.makarem.ir/

نتیجه و پیشنهاد

حقوق مالکیت فکری به موضوعاتی می‌پردازد که زاییده فکر و اندیشه انسان است. اکثر قریب به اتفاق فقیهان و حقوق‌دانان معاصر، معتقد به مشروعیت مالکیت فکری هستند.

تصرف، تغییر و تحول در محصول فکری دیگران به حکم قاعده لاضرر ممنوع می‌باشد و خرید و فروش این‌گونه حقوق در عرف عقلا صحیح است. در صورت کافی نبودن دلایل مذکور، با استفاده از حکم حکومتی در مواردی که شارع مقدس، حکمی صریح صادر نفرموده است می‌توانیم به این حق مشروعیت بخشیده و جامعه را ملزم به رعایت آن نماییم.

اگر استفاده از آثار دیگران به منظور مقاصد علمی، ادبی، تربیتی و فنی و در حد متعارف بوده و برای استفاده شخصی و بدون انگیزه اقتصادی باشد، از نظر قانون، بهره‌برداری مجاز است، اما نظر بعضی از فقها خلاف این را می‌رساند.

وحدت نظر فقهای بزرگوار در حمایت از حقوق فکری، تصویب هر چه سریع‌تر قانونی جامع و کامل بر مبنای فقه امامیه و تبلیغات و اطلاع‌رسانی به مردم در این زمینه به صورت گسترده، از پیشنهادات این مقاله می‌باشد.

فهرست منابع

۱. احمد بن حسین بیهقی، *السنن اکبری*، بی‌جا، دارالفکر، بی‌تا.
۲. اصغری، محمود، *بنای عقلا*، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ش ۷۰، زمستان ۸۴، ص ۶.
۳. امامی، نورالدین، *حقوق مالکیت فکری*، مجله رهنمون، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری ش ۳ و ۲.
- ۴-۳. انتظاری، علیرضا، *مالکیت معنوی*، مجله بصیرت، ش ۳۰-۳۱.
۵. *انصاری دزفولی، مرتضی*، *رسائل فقهیه، جزء ۲۲*، بی‌جا، بی‌نا، چاپ اول.
- ۶-۴. آیتی، حمید، *حقوق آفرینش‌های فکری*، تهران، حقوقدان، ۱۳۷۵.
- ۷-۵. جعفرزاده، میرقاسم، *مبانی فقهی مشروعیت حقوق فکری*، مجله تخصصی الهیات و حقوق، بهار ۱۳۸۵.
- ۸-۶. خویی، ابوالقاسم، *مصباح الفقاهه*، قم، داوری، ۱۳۷۷.
- ۹-۷. روحانی، محمد صادق، *المسائل المستحدثه*، مسایل مستحدثه، بی‌جا، مکتبه المجتبی، ۱۳۸۵.
۱۰. زرکلام، ستار، *حقوق مالکیت ادبی و هنری*، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۸.
- ۱۱-۸. سبحانی، جعفر، *مصادر فقه الاسلامی منابعه*، جامع فقه اهل بیت، قم، بی‌نا، بی‌تا.
۱۲. سلطانی، عباسعلی، *مبانی فقهی مالکیت معنوی در فقه شیعه*، مجله مطالعات اسلامی، ش ۷۳.
- ۱۳-۹. صرامی، سیف‌الله، *احکام حکومتی و مصلحت*، تهران، عبیر، ۱۳۸۰.
- ۱۴-۳. طبرسی، احمد بن علی، *الاحتجاج*، تهران، دارالاسوه، ۱۴۱۶.
- ۱۵-۱۳. عربیان، جواد، *چشم‌انداز فقهی و حقوقی مالکیت‌های فکری با تأکید بر دیدگاه فقهی امام خمینی*، تهران، پژوهشکده امام خمینی^۳ و انقلاب اسلامی، معاونت پژوهشی، ۱۳۸۲.
- ۱۶-۱۴. فصلنامه رهنمون، *استفتائات و نظرات فقهی و حقوقی پیرامون مالکیت فکری*، تهران، مدرسه عالی شهید مطهری، پاییز ۱۳۷۱.
۱۷. کاتوزیان، ناصر، *دوره‌ی مقدماتی حقوق مدنی اموال و مالکیت*، تهران، میزان، ۱۳۷۸.

۱۸. لطیفی، مهدی، حقوق مالکیت معنوی، مجله معرفت، ش ۵۳.
۱۹. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت، موسسه الوفاء، ۱۴۰۳.
۲۰. موسوی خمینی، روح الله، تحریر الوسیله، قم، دارالمکتبه العلمیه، ۱۴۰۸.
- ۲۱-۲۴. موسوی، رضا، حق تألیف در حقوق اسلامی، مجله مطالعات اسلامی، ش ۶۴، ۱۳۸۳.
۲۲. نوروزی، رضا، حقوق مالکیت فکری حق مؤلف و مالکیت صنعتی، تهران، چاپار، ۱۳۸۱.
- ۲۳-۲۴. یزدانی، عباس، حق مؤلف در اندیشه فقهای معاصر امامیه، فصلنامه کتاب‌های اسلامی، س ۳، ش ۹.